

Р. Д. Толстов

**КООПЕРАТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ
ТА ХАРАКТЕР ЙОГО ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ ПІДТРИМКИ
В ПЕРІОД НЕПУ (1921 – 1928 рр.)**

У статті висвітлюються заходи по відновленню кооперативного підприємництва в Україні за умов невідвської моделі господарювання. Розкриваються роль і значення фінансово-кредитних важелів щодо підтримки підприємницької активності кооперативних структур. Показано, що їх відновлюваний потенціал не одержав адекватної реалізації через поступовий відхід партійно-державного керівництва країни від принципів непу до його згортання.

Аналіз соціально-економічного розвитку різних країн світу показує, що підприємництво як форма господарювання було і є невід'ємним елементом їх економік. Причому неодмінною складовою високоефективної ринкової економіки, є, насамперед, вільне підприємництво. Саме утвердження системи вільного підприємництва забезпечує усім суб'єктам господарювання рівні можливості і права для здійснення підприємницької діяльності, а країні, яка домоглася цього – підтримувати оптимальний рівень зайнятості та добробуту переважної частини населення. В цьому зв'язку незалежна Україна в ході сучасної ринкової трансформації стала на шлях відродження приватного, акціонерного, кооперативного та інших видів підприємництва. Однак новостворені і реорганізовані суб'єкти господарювання, в тому числі й кооперативні підприємницькі структури працюють ще вкрай неефективно.

Проблеми створення і розвитку кооперативних підприємницьких утворень та підвищення їх результативності розглядаються у працях В. В. Апопія, С. І. Бабенко, Л. К. Безчасного, М. І. Долишнього, О. В. Крисального, І. І. Лукінова, М. Й. Маліка, Л. В. Молдаван, І. В. Прокопи та ін. В цілому ж проблема ефективного використання потенціалу кооперативного руху залишається ще мало дослідженою. Багато в чому це результат недостатнього використання власного історичного досвіду розвитку кооперативного підприємництва за умов перехідної економіки, зокрема змішаної економіки періоду непу.

Метою даної статті є вивчення процесів відновлення кооперативних підприємницьких утворень в контексті змін теоретичних підходів та практичних заходів радянської держави щодо колективного

© Р. Д. Толстов, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

підприємництва за часів непу, його ролі та значення у відновлюваному ринковому середовищі.

На початку 1921 р. політика «воєнного комунізму», що ґрунтувалася на тотальному зосередженні в руках держави всіх елементів господарства та командно-репресивних методах управління ними, зазнала краху і була замінена новою економічною політикою. В ході її вироблення та впровадження предметом державної політики стали колективна власність (в розумінні власності членів трудових колективів) і колективне підприємство. До останнього фактично віднесли засновані на колективістських засадах кооперативне і акціонерне підприємство (щоправда з суворими пересторогами, які, до речі, в подальшому обумовили занепад першого і ліквідацію другого). Розбудовуючи свій варіант соціалізму більшовицьке керівництво зробило ставку на повне підпорядкування фабрично-заводської індустрії державі. Це надзвичайно ускладнювало поширення кооперативної власності і кооперативного підприємства у великому промисловому виробництві. А контрніціативна діяльність у цьому напрямку розглядалась як прояв анархо-синдикалізму.

Разом з тим, запроваджуючи неп, правляча більшовицька партія вирішила максимально використати рештки старого кооперативного апарату. В партійно-державних документах того часу кооперацію стали розглядати як основний апарат для проведення товарообміну, як засіб боротьби з анархічним (тобто уникаючим від усякого контролю та нагляду держави) товарооборотом, як інструмент вивчення ринку, що відновлювався. Безальтернативність зробленого вибору обумовлювалася також повною відсутністю торговельного капіталу. Його знищили як такий ще в роки революції та громадянської війни. Кооперативний же капітал (який теж багато потерпів за ці роки) все ж зберігся і продовжував функціонувати як капітал. В окремих же ланках кооперації він навіть примножився. Зокрема, зростання капіталу було притаманне Головній конторі Центроспілки. Її власні капітали становили в 1920 р. 7282 тис. крб. проти 441 тис. крб. (в переводі на золото) в 1914 р. [20, с. 29, 35].

З метою відродження кооперації були розроблені і здійснені різноманітні заходи, спрямовані на її структурну перебудову, спрощення та здешевлення господарського апарату, розвиток її матеріально-технічної бази, поповнення кадрами тощо. За умов послаблення регламентуючих функцій держави на початку непу в кооперативному секторі набувають права громадянства госпрозрахункові відносини, принципи добровільності членства в кооперативах, демократичного самоврядування. Низькі розміри пайових внесків, що обчислювались в падаючій валюті, сприяли масовому залученню населення в кооперативи.

Перехід до непу поставив перед кооперацією насамперед питання про зміни її організаційних форм, перебудову останніх стосовно до ринкових відносин. Згідно декрету РНК «Про споживчу кооперацію» від

7 квітня 1921 р. всі громадяни республіки об'єднувалися в споживчі товариства [20, с. 110-113]. На місцевому рівні створювалася сітка єдиних споживчих товариств (ЄСТ). Зі свого боку ЄСТ об'єднувалися в губернські спілки (губспілки). Всю систему споживчої кооперації Російської Федерації (і фактично всіх радянських республік) очолив центральний орган – Центроспілка, в Україні – Вукоопспілка. В 1921 р. апарат споживчої кооперації складала 98 губспілок, до яких входили 704 райвідділення, 24,5 тис. споживчих товариств, 47 тис. товарообмінних пунктів, 4,5 тис. добровільних об'єднань, 3,5 млн членів цих об'єднань (без транспортної кооперації). Вукоопспілка об'єднувала 13 губспілок, 205 райвідділень, 4479 споживчих товариств, 7905 товарообмінних пунктів [20, с. 84-89]. До того ж Київське і Харківське ЄСТ діяли на правах губспілок.

На думку розробників непу різноманітні кооперативні об'єднання та товарообмінні пункти повинні були забезпечити взаємовигідний товарообмін між промисловістю та сільським господарством, між містом і селом. Розгортанню товарообмінних (а згодом і торговельних) операцій в споживчій кооперації повинен був сприяти насамперед названий вище декрет РНК від 7 квітня 1921 р., який надав їй право обміну та скупки надлишків сільськогосподарських, кустарних і ремісничих виробів та збуту їх, організувати добувні і обробні підприємства тощо. «Державний» товарообмін планувалося здійснити за формулою: кооперація провадить товарообмін; Наркомпрод збирає податки і водночас керує заготівлями (укладаючи спеціальні договори з кооперацією); кооперація звітує перед ним за проведені операції. Однак перетворення споживчої кооперації в контрольованого Наркомпродом монополіста-заготівельника сільськогосподарських продуктів не сталося. Наркомпрод, будучи основним і єдиним на той час постачальником матеріальних цінностей кооперації, з цим завданням не справився. До того ж Наркомпрод не виправдано жорстко регламентував роботу споживчої кооперації. По-перше, кооперативні організації мали право приступати до заготівель лише після внесення населенням того чи іншого району частки продуктового податку, що припадав на нього. [На приватних же торговців це правило не поширювалося, чим вони і користувалися у конкурентній боротьбі із кооперацією]. По-друге, на заготівельній роботі кооперації тяжко позначився установлений Наркомпродом еквівалент 1:3 (ціна на хліб відповідала ціні довоєнній, а ціна на товари широкого вжитку встановлювалася в три рази дорожче довоєнної). Внаслідок цього селянин одержував від кооперації за один пуд хліба в 1921 р. 2 ¼ арш. ситцю (проти 6,5 – 7 арш. ситцю в 1913 р.) [20, с. 91].

Ще однією причиною слабого розвитку товарообмінних операцій кооперацією була нестача у держави (в особі Наркомпроду) необхідних для обміну товарів, рівно як і відсутність коштів для кредитних операцій у самої кооперації. Наркомпрод був власником (а не виробником) певних товарних ресурсів. Виробники ж (ВРНГ та підпорядковані їй трести та

підприємства) тільки розгортали свою діяльність і у своїх стосунках з селом не були схильні до посередництва кооперації. Так, згідно звіту Київського Губекосо, з жовтня 1921 р. по квітень 1922 р. місцеві трести постійно збували свою продукцію безпосередньо через вільний ринок.

Заготівлі товарів у трестів і державних підприємств залежали від авансування грошових коштів з боку кооперації, яких у неї бракувало. Трести ж та підприємства кредитів споживчій кооперації не надавали. ВРНГ одного разу погодилася надати Центроспілці кредит (на суму до 10 млн золотих карбованців) тільки під тиском РПО.

У зв'язку з викладеним майже до середини 1922 р. споживча кооперація займалась не товарообмінними операціями, а, як і раніше, переважно державним розподіленням товарів для установ та суворо фіксованих груп населення (за планами та нарядами Наркомпроду). Державний товарообмін дещо поживався на основі травневих декретів 1921 р. [22, с. 77-78], але його жорсткі рамки не задовольняли ні селян, ні кооператорів. Останні домагалися відміни товарообміну на основі заздалегідь установлених еквівалентів і застосування в заготівлях віками перевіреного методу: купівлі – продажу. В результаті чисто торговельна робота дедалі більше витискувала операції неторговельного характеру. Якщо у вересні 1921 р. чисто кооперативна торговельна робота дорівнювала 7% (за даними Центроспілки і Церабсекції), то в червні 1922 р. – вже 93% [20, с. 25].

Укоріненню та поширенню цієї тенденції заважала слабка фінансова база як центральних, так і низових органів споживчої кооперації (особливо це стосувалось власних коштів всіх структур). Так, на 1 січня 1924 р. Вукоопспілка задіяла в своїх операціях 10,9 млн крб., з яких власні кошти становили 2,28 млн крб., залучені – 8,7 млн крб. Причому в довгостроковий оборот було вкладено – майна, інвентаря, устаткування на 2,31 млн крб. [23, спр. 1229, арк. 28]. Тобто всі власні кошти Вукоопспілки були цілком задіяні в довгостроковому обороті, а торговельна робота велась виключно на залучені кошти. З метою посилення своєї торговельної роботи Вукоопспілка розробила і здійснила ряд спеціальних заходів. Зокрема, з метою вилучення вкладених в свої підприємства капіталів для розширення торговельного обороту вона приступила навіть до ліквідації частки цих промислових підприємств.

В цілому нова економічна політика з її госпрозрахунковою спрямованістю сприяла нарощенню фінансових ресурсів кооперації. На 1 липня 1925 р. загальний обсяг власних і залучених коштів споживчої кооперації СРСР становив 1110,6 млн крб. (дореформених), тобто збільшився на 24,5% порівняно зі станом на 1 жовтня 1924 р. При цьому питома вага власних коштів за цей час збільшилася з 27,4% до 28,6%. В сільськогосподарській же кооперації (при загальній сумі балансу в 124,1 млн крб.) частка капіталів становила 18%, а позичкових коштів – 64% [3, с. 77]. Ці дані свідчать про наявність постійної фінансової напруги в

основних формах кооперації. Аналогічною фінансова ситуація була і в кооперативній системі України. Зокрема, із держбюджету вона фінансувалася фактично за залишковим принципом. В 1925/26 рр. її структури одержали із республіканського бюджету УСРР всього 3,4 млн крб. (тобто 12,83% усіх коштів, спрямованих на розвиток народного господарства), а в 1926/27 рр. – 3,9 млн крб. (6,75%) [19, с. 331]. Ще на початку непу кооператори з підприємницькою жилкою знайшли вихід із цього становища у відновленні і розгортанні мережі кредитних товариств, кредитних союзів і почасти кооперативних банків. В результаті в цілому по СРСР в 1928 р. нараховувалося близько 14 тис. сільськогосподарських кредитних товариств, в тому числі у системі сільськогосподарського кредиту – близько 8,5 тис. товариств [10, с. 17]. Останні набули значного поширення і в Україні. Якщо в 1923 р. тут нараховувалося 3784 сільськогосподарських кредитних товариств (з 303,4 тис. членів), в 1925 р. – 4761 товариство (з 1158,2 тис. членів), то в 1928 р. – 2651 товариство (з 1337,1 тис. членів). Кредитно-промислова кооперація України нараховувала в 1928 р. 333 одиниці тільки низової мережі (з 115,9 тис. членів) проти 67 одиниць в 1923 р. (з 9,5 тис. членів) [19, с. 328].

Разом з установами низової та середньої кредитної кооперативної мережі стали функціонувати й кредитні банки загальносоюзного і республіканського значення (Всекобанк і Українбанк). Масштаби їх операцій ілюструють дані табл. 1. З такими показниками вони не спромоглися очолити навіть систему сільськогосподарського кредиту, де їм протистояли Центральний сільськогосподарський банк (ЦСГбанк) і республіканські сільськогосподарські банки, а також Держбанк. Тільки у одного ЦСГбанку сума основного капіталу на 1 жовтня 1927 р. становила 89,9 млн крб., а залишок обліково-позичкових операцій – 329,8 млн крб. [9, с. 107]. Це було закономірним результатом побудови системи сільськогосподарського кредиту на державно-кооперативних засадах, тобто у формі очолюваного ЦСГбанком об'єднання самостійних банкових установ і кооперативних організацій, монополізації Держбанком справи кредитування заготівель основних видів сільськогосподарської сировини, а головне – нечіткого розмежування роботи системи по суті одержавленого сільськогосподарського кредиту з роботою кооперативних банків.

Поступово, в міру покращання фінансового становища (завдяки власним зусиллям та допомоги держави), в кооперативному будівництві відбувалися позитивні зрушення: удосконалювалася виробнича база кооперації, її торговельна-складська і транспортна системи, підвищувався рівень насиченості кадрів кваліфікованими торговельними і технічними фахівцями. В результаті за темпами розвитку кооперативний сектор став переважати і державний, і приватний сектори економіки. Так, капітальні вкладення в кооперативний сектор збільшилися з 5 млн крб. в 1923/24 р. до 180 млн крб. в 1929/30 р. (тобто в 36 разів). Одночасно цей же показник по

Таблиця 1. Операції Всекобанка і Українбанка, млн крб. *

Операції	Залишки на 1.X.1927 р.			Питома вага Українбанку в загальній сумі залишків Всекобанку і Українбанку, %
	Всекобанк	Українбанк	Разом	
Капітали	24,5	7,4	31,9	23,2
Вклади і поточні рахунки	72,4	25,3	97,7	25,9
Спецкошти	52,7	12,8	65,5	19,5
Позики	28,3	4,7	33,0	14,2
Обліково-позикові операції	129,5	37,2	166,7	22,3
Крім того, позики за рахунок НКФ	50,6	12,0	62,6	19,2

* За даними: Тительбаум Н. П. Кооперативные банки в 1927/28 году // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 8. – С. 63.

державному сектору збільшився в 6,2 раза, а в приватному навіть знизився (на 54%). Хоча, за абсолютними обсягами капітальні вкладення кооперативних підприємств продовжували залишатися відносно малими. В результаті питома вага капітальних вкладень кооперативного сектору у загальному обсягу капітальних вкладень в економіку України збільшилася з 1,5% в 1923/24 р. до 19,5% в 1929/30 р. (проти зростання з 21,5 до 67% в державному секторі) [18, с. 6].

Усе зростаючи обсяги капітальних вкладень обумовили збільшення кооперативних основних фондів України: на 1 жовтня 1930 р. вони становили тут 880 млн (довоєнних) крб. (проти 59 млн крб. на 1 жовтня 1923 р.). Як і у випадку з капітальними вкладеннями, основні фонди кооперативного сектора зростали набагато швидше, ніж основні фонди державного і приватного секторів. Однак якісних зрушень у загальній структурі основних фондів не сталося: за станом на 1 жовтня 1930 р. на частку кооперації припадало 13% основних фондів, держави – 48,5%, приватного сектора – 38,5% [18, с. 4].

За ленінським кооперативним планом намічалися відновлення та розвиток народного господарства країни в такому напрямку: з одного боку, віддавався пріоритет створенню сучасної державної важкої індустрії, а з іншого – на базі останньої за сприяння держави організовувалося масове кооперування трудящих селян (спочатку в галузі збуту, а потім – в галузі виробництва сільськогосподарської продукції). Саме за цих умов прогресувала загальна мережа кооперативів. В результаті в Україні за станом на 1 жовтня 1927 р. вона мала: 17 кооперативних центрів; 225 спілок: 41 споживчу, 34 житлових, 24 кустарно-промислових, 40 інвалідних і 86 сільськогосподарських (в тому числі 8 кредитних, 34 універсальних, 22 бурякових, 10 скотарсько-молочарських, 6 меліоративних, 3 птахівничих, 2 садово-городньо-виноградарських та ін.); 37138 кооперативів 1-го ступеня,

в яких нараховувалося 5719596 членів фізичних осіб [7, с. VI]. В 1928 р. в Україні кількість членів низової кооперативної системи збільшилась до 8,4 млн чоловік (тобто в 5,2 рази порівняно з 1923 р.). За цей же час кількість українських кооперативів зросла з 17658 до 41734 (в 2,4 раза) [19, с. 328].

Одночасно ставали більш різноманітними форми підприємницької діяльності кооперації. У складі споживчої кооперації відроджувалися і розвивалися такі її види, як сільська, робітнича, транспортна; в житловій – житлово-орендна, житлово-будівельна; в кустарно-промисловій – виробнича, кредитно-промислова, трудова та ін.; в сільськогосподарській – колективна, кредитна, меліоративна, машинно-тракторна.

Майже всі основні системи кооперації та їх види провадили в 20-х роках торговельну роботу: з одного боку, це було постачання населенню фабрикатів і речей сільськогосподарського та промислового виробництва, продуктів споживання, а з іншого – заготівельно-збутові операції. В міру розширення торговельної діяльності зростав і торговельний апарат кооперації. Товаропровідна та заготівельна мережа кооперативів 1-го ступеня (що ввійшли до зведення) споживчої кооперації України на 1 жовтня 1927 р. становила 18745 одиниць, кустарно-промислової – 717, лісової та деревообробної – 21, інвалідної – 804, рибальської – 48, мисливської – 8, сільськогосподарської – 4212 одиниць [7, с. 29]. Про рівень втягнення цих та інших видів кооперації у торговельну роботу свідчать дані табл. 2.

Робота по розвитку власної товаропровідної системи інтенсивно велася вищими ланками кооперації – центральними кооперативними організаціями та спілками. Завдяки цьому кооперація ставала одним із найбільш активних організаторів і учасником всіх видів торгівлі та товарообороту. Вже на початку непу кооперації вдалося закріпитися насамперед в оптовій та оптово-роздрібній ланці торгівлі. Так, в оптовій торгівлі України питома вага її торговельних закладів збільшилась з 17,2% у першому півріччі 1923/24 р. до 21,2% у другому, а в оптово-роздрібній – відповідно з 18,2% до 23,6% [4, с. 52]. Однак, незважаючи на це, вона продовжувала поступатися за кількістю торговельних одиниць і державі, і приватнику (першій – в оптовій, а другому – в оптово-роздрібній торгівлі). В роздрібній ланці торгівлі позиції кооперації залишилися найбільш слабкими: тут питома вага її торговельних одиниць протягом всього 1923/24 р. дорівнювала 4,3%.

В наступні роки в результаті посилення внутрішньогалузевого розподілу праці між державою і кооперацією (в сфері торгівлі) сталися відчутні позитивні зміни в становищі кооперації як чинника торгівлі. Зосередившись на організації оптової ланки торгівлі (цієї своєрідної командної висоти в даній сфері діяльності), держава фактично надала свободу дій кооперації в справі організації торгівлі в роздріб, де їй довелося конкурувати в основному із зацмленою по всім напрямкам тією

Таблиця 2. Торговельний оборот кооперації України на 1 жовтня 1927 р.,
тис. крб. *

Види кооперації	Торговельний оборот:				
	Центральні кооперативні організації	Спілки	Низова кооперативна мережа	Разом	
				в абсолютних даних	у % до підсумку
Споживча	508493	422521	1058055	1989069	67,2
Електрична	—	—	170	170	0,01
Житлова	7945	17352	—	25297	0,9
Кустарно-промислова	15803	42794	114779	173376	5,9
Лісова та дерево-обробна	—	—	8558	8558	0,3
Інвалідна	673	2714	38430	41817	1,4
Рибальська	2303	—	4212	6515	0,2
Мисливська	—	—	269	269	0,01
Сільськогосподарська	192377	180656 ¹	321905	694938	23,5
Міжкооперативна	17037	—	—	17037	0,6
Разом по всіх видах	744631	666037	1546378	2957046	100,0

¹ По сільськогосподарських спілках наведено дані про 75 спілок.

* За даними: Кооперація на Україні в 1926-27 р. // Статистика України. – Том 1. – Вип. 3. – Серія XVI. – № 166. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – С. XXI.

Таблиця 3. Торговельний капітал України, млн крб. *

Суб'єкти торгівлі	Власні капітали в торгівлі на 1 квітня 1926 р.			Чужі кошти	Разом оборотних коштів (3 + 4)	Оборот по продажу
	Всього	в тому числі				
		о	майно			
А	1	2	3	4	5	6
Держторгівля ¹	111,4	29,4	73,9	149,0	222,9	474,5
Кооперативна торгівля	91,9	36,7	39,6	298,0	337,6	838,9
в т. ч. споживчої кооперації	61,2	16,7	35,6	185,2	220,8	635,8
Вся усупільнена торгівля	203,3	66,1	113,5	447,0	560,5	1313,4
Приватна торгівля	85,9	6,0	79,9	50,7	130,6	578,6
Разом по українській торгівлі	289,2	72,1	193,4	497,7	691,1	1892,0

¹ В абсолютну суму капіталу державної промисловості не включені торгові капітали промисловості і включені оборотні кошти представництв Союзних торгових і промислових організацій, що вели в Україні чисто торговельні операції.

* За даними: Торговля Украины: По биржевым данным за 1925-26 хоз. год. – Харьков, 1927. – С. 164. – (Всеукр. совет съездов бирж. торговли).

ж державою новонародженою приватною торгівлею. Переборюючи протидію приватників, кооперація активно будувала власну торговельну базу. В цілому по кооперативному сектору роздрібної торговельної мережі України кількість торговельних закладів зросла з 9725 в 1923/24 р. до 39119 в 1928/29 р. [12, с. 101]. В результаті питома вага кооперативних роздрібних торговельних закладів в загальній кількості відповідних державних, кооперативних і приватних закладів становила в 1928/29 р. 42,2% (проти 9,3% в 1923/24 р.). Разом з тим і на кінець 20-х років в роздрібній торговельній мережі України, як і раніше, переважали приватні заклади: їх питома вага по цьому показнику 1928/29 р. дорівнювала 50,9%.

Головним же досягненням усіх суб'єктів торгівлі в Україні було те, що на середину 20-х років вони відновили торговельний капітал як такий. Про це переконливо свідчать дані табл. 3. Майже за всіма наведеними в таблиці показниками торговельний капітал кооперації по суті нічим не поступався держторгівлі і водночас набагато перевершував відповідні характеристики приватної торгівлі. За обсягами власних капіталів, вкладених у майно, а також обсягами залучених чужих коштів кооперативна торгівля вела перед серед інших видів торгівлі. За оборотами по продажу вона далеко випереджала і державну, і приватну торгівлю. В квітні 1926 р. на кооперативну торгівлю припадало 44,3% загальноукраїнського обороту по продажу.

Нарощування матеріально-технічної бази кооперації, насичення її кадрами, покращання фінансового стану сприяли збільшенню її операцій по всіх видах торгівлі. Причому в усе зростаючих торговельних оборотах кооперації досить значну роль відігравав роздріб. В результаті на кінець 20-х років кооперативний сектор зайняв перше місце в роздрібному товарообороті України. Його питома вага в сукупному роздрібному обороті державної, кооперативної та приватної торгівлі збільшилась з 40,8% в 1925/26 р. до 59,2% в 1927/28 р. [19, с. 283].

Водночас підвищувалися роль і значення кооперативного сектора в оптовій торгівлі (хоча і в менших розмірах, ніж в роздрібній торгівлі). Питома вага кооперації в сукупному оптовому обороті всіх видів торгівлі зросла з 34,3% в 1925/26 р. до 49,8% в 1927/28 р. Основним чинником оптової торгівлі протягом 20-х років залишався державний сектор.

З середини 20-х років зміцненню кооперативної оптової торгівлі сприяло дедалі більше поширення системи генеральних договорів (за якою трест або синдикат брав зобов'язання в певні строки і за певних умов доставити кооперативній організації узгоджені сорти товарів в установленій кількості). Впровадженню системи гендоговорів сприяла постанова РПО від 18 серпня 1926 р. «Про взаємовідносини державної промисловості із споживчою кооперацією» [22, с. 158]. Вже в 1926/27 р. сума укладених кооперативними центрами СРСР генеральних договорів на 49,4% перевищила рівень попереднього року [13, с. 59]. В цілому

Вукоопспілка збільшила свої обороти з 48 млн крб. в 1925/26 р. до 207 млн крб. в 1926/27 р. [21, с. 94].

Отже, кооперація дедалі більше перебирала на себе функції оптової держторгівлі, яка здійснювалася на той час, як правило, через синдикати. Подальшому визнанню кооперації (особливо споживчої) як основного розподільника промислових товарів серед споживачів сприяло доповнення практики гендоговорів введенням (з 1927 р.) попередніх замовлень, при яких Центроспілка і місцеві торги залучалися до розгляду виробничих програм текстильної промисловості та визначення асортименту текстильних виробів, призначених для широкого ринку. На основі гендоговорів, складених за системою попередніх замовлень, синдикати стали постачати товари споживчій кооперації. В 1926/27 р. гендоговори між промисловістю і споживчою кооперацією охоплювали 38% продукції ринку текстильної промисловості, 12 – металевої, 14 – силікатної, 17 – шкіряної, 18 – маслоробної, 21 – паперової, 35 – гумової, 44 – цукрової і 56% – хімічної [21, с. 94, 95].

Позитивний досвід роботи з держпромисловістю на основі гендоговорів був використаний споживчою кооперацією для удосконалення своїх взаємовідносин з контрагентами (іншими видами кооперації та госпорганамі). Центроспілка, в тому числі й Вукоопспілка, з одного боку, організували постачання споживачів периферії по гендоговорам, а з іншого – самі почали виступати, наприклад, як постачальники хліба по цим договорам. В результаті споживча кооперація одержала можливість утритися в сферу діяльності сільськогосподарської кооперації, яка все ширше робила заготівлі на основі контрактації. Так, загальна площа засіву, законтракованого в Україні під врожай 1926 р. становила 407821 га, а під врожай 1927 р. – вже 560898 га (збільшилася на 37,5%). Із загальної площі посівів, законтракованих під врожай 1927 р., кооперативний апарат законтрактував 399337 га (або 71,2%). По лінії сільськогосподарської кооперації контрактували сільськогосподарські кредитні товариства (41,5%) і постачально-збутові, зокрема бурякові (58,5%). На цукровий буряк припадало 87,9% законтракованої площі засівів, на соняшник – 6,6%, на інші культури – 5,5% [7, с. XVIII].

Промисловість приймала участь в контрактації сільськогосподарської сировини шляхом укладання генеральних договорів з сільськогосподарською кооперацією, а в окремих випадках – безпосередньо з виробником. Втручання ж споживчої кооперації передбачалося по тим культурам і тим районам, де сільськогосподарська кооперація не охоплювала або недостатньо охоплювала виробників. Розширення масштабів застосування контрактної форми взаємовідносин між виробниками та споживачами сільськогосподарських продуктів та сировини при посередництві кооперації пояснюється тим, що багаторічна виробнича контрактація стала розглядатися як вихідна форма переходу від

системи ринкової торгівлі до системи так званого планового продуктообміну між містом і селом.

Теоретично і практично головну роль в цій справі, як і в соціально-економічній трансформації аграрного сектора, повинна була відігравати насамперед сільськогосподарська кооперація, виходячи з її високих потенційних можливостей. Однак через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин цього не сталося. Зокрема, на заваді її лідерству стало насторожене, а почасти й вороже ставлення певної частини правлячих кіл країни до кооперації як уособлення колективу індивідів того чи іншого рівня. Прихильникам авторитарно-бюрократичного соціалізму, які зробили ставку на адміністративно командні методи його розбудови, потрібні були «бійці аграрного фронту», а не незалежні та заможні селяни-одноосібники й фермери, згуртовані кооперативною ідеєю. В свою чергу, після революції селяни, намагаючись будь-що стати самостійними аграріями-підприємцями, заходилися розбудовувати власне господарство, відкидаючи як кооперативні, так і особливо комуністичні перспективи розвитку. З цього приводу видатний соціолог ХХ ст. П. А. Сорокін в 1925 р. зазначив: *«...в результаті комуністичної революції в Росії виникла і тепер бушує небувала власницька стихія. До комунізму у нас в селі не було справжньої дрібної буржуазії, у селян – глибокого почуття і позитивної оцінки інституту приватної власності. Тепер те і друге у наявності. Революція перетворила наших обшинників-селян в індивідуальних власників... Коротко, в селі комуністична революція виконала програму П. А. Століпіна, створила дрібного власника і надовго поховала усілякі комунізми»* [15, с. 469].

Однак реалії непу все ж таки примусили декотру частину селян-одноосібників об'єднуватися в різноманітні кооперативні об'єднання та подекуди в комуни. Потужний імпульс розвитку кооперативного руху та спеціалізації селянських кооперативів надала постанова ЦВК і РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. [22, с. 134]. Нею були зафіксовані тверді начала для кооперування населення, зайнятого сільським господарством або зв'язаного з ним промислами. Таким громадянам надавалося право утворювати кооперативні об'єднання (товариства, артілі, комуни), з метою спільного ведення сільськогосподарського виробництва і підсобних підприємств, постачання своїм членам знарядь, насіння, добрива, переробки і збуту продуктів сільськогосподарського виробництва тощо. Постанова вимагала проводити побудову діяльності кооперативних об'єднань в сільському господарстві на основі статутів. Завдяки реалізації цих заходів зросла кількість кооператорів, урізноманітнилися напрямки їх підприємницької діяльності. На 1 червня 1928 р. в Україні нараховувалося вже 262 комуни (з 18854 чол. населення), 2288 артілей (з 131180 чол. населення) та 7183 товариства із спільного обробітку землі – ТСОЗів (з 426186 чол. населення) [19, с. 131]. [В 1922 р. загальна кількість усіх цих трьох основних видів колективних

господарств становила тут 2810 одиниць [1, с. 286]]. Між тим, незважаючи на ці, так би мовити, досягнення, роль сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі республіки суттєво не підвищилася. В ньому, як і раніше, переважали індивідуальні селянські господарства: їх питома вага по всій засівній площі України в 1928 р. становила 96,2%, а частка колективних господарств – тільки 1,3%, решта припадала на радгоспи (2,5%) [19, с. 136]. У вартісному вираженні вихід колективних господарств на вільний ринок в цілому по СРСР становив тільки 127 млн крб. (при вартості валової продукції в 256 млн крб.) [6, с. 65].

Такі реалії, що склалися в розвитку кооперативного сектора, пояснювалися наступним: відставанням темпів зростання кількості колективних господарств від темпів зростання кількості населення та посівних площ в них; певним зменшенням кількості вищих форм колективних господарств порівняно з менш результативними простішими їх формами – товариствами; їх слабким фінансово-кредитним забезпеченням. На 1 жовтня 1927 р. загальна заборгованість сільського господарства СРСР по виробничому кредитуванню становила тільки 545 млн крб., в тому числі заборгованість колективних господарств – 40 млн крб. [6, с. 70].

Із зазначеними вище соціально-економічними показниками діяльності ні існуючий кооперативний сектор, ні сільське господарство в цілому не вписувалися в сталінські плани прискореної модернізації країни, створення потужного воєнно-промислового комплексу. Через це було прийнято рішення про здійснення соціалістичної реконструкції сільського господарства на основі суцільної колективізації, про його перетворення в безоплатного донора форсованої індустріалізації. З цією метою державні закупівлі були перетворені із добровільних, які регулювалися економічними важелями (цінами, податками, пільгами), в обов'язково-примусові. При цьому контрагентами держави на вільному ринку ставали не багатомільйонні індивідуальні селянські господарства та їх нечисленні кооперативні об'єднання, а виключно реформовані на добровільно-примусових засадах сільськогосподарські артілі, які увічнили себе в історії під назвою «колгоспи». Існуючий саме в них ступінь відчуженості селянської власності і дозволив партійно-державним органам встановити повний контроль над усупільненим майном, а головне – продукцією членів артілі, створивши при цьому ілюзію самостійного господарювання завдяки наданню ним присадибних ділянок та атрибутів формальної внутрішньоколгоспної демократії. Комуни і ТСОЗи (як непридатні до такої трансформації) стали згорнутися. На весну 1930 р. процент колективізації селянських господарств в СРСР досяг 23,6%, а посівних площ – 30,9% [16, с. XXXIX].

Подальше усупільнення індивідуальних селянських господарств забезпечило формування основ колгоспно-кооперативної форми власності,

з якої відразу ж почали методично витравляти її первісну кооперативну сутність.

Отже, на рубежі 20-30-х років XIX ст. в СРСР, і в тому числі в Україні, замість поліморфної сільськогосподарської кооперації насильницьким шляхом організується контрольована тоталітарним режимом колгоспна система, яка стає невід'ємним елементом створюваної нейтралізованої планової економіки. На основі застосування переважно адміністративно-репресивних методів управління вона досягає певного піднесення сільськогосподарського виробництва і завдяки цьому забезпечує місто продовольством та сировиною, а форсовану індустріалізацію – коштами, причому часто густо всупереч власним потребам розвитку.

Разом з тим, будучи вже системою несамостійною в фінансово-економічному та політико-ідеологічному плані, вона не спромоглася захистити елементарні людські права колгоспників, а все колгоспне селянство від надмірної експлуатації з боку держави (на основі дії позаекономічного механізму вилучення продукту колгоспів), унеможливила цим піднесення життєвого рівня селян як під час кампанії колективізації, так і протягом наступних десятиліть. Окрім сільськогосподарської кооперації подібного «реформування» зазнають і всі інші види кооперації. В них проводиться жорстка лінія на руйнацію демократичних принципів організації та функціонування кооперативного господарства, на всіляке обмеження сфери підприємницької діяльності кооперативів (до того ж на користь обюрокращених державних підприємств та організацій). В результаті кустарно-промислової кооперація починає скорочувати свої постачально-збутові та кредитні операції. Різко згортає торговельну діяльність споживча кооперація (знову перетворюючись на безініціативний розподільчо-постачальний апарат). Розпорошена кредитна кооперація остаточно втрачає шанс стати самостійним і самоврядним видом кооперативної системи через ліквідацію або одержавлення відповідних установ. Реформовані у такий спосіб колишні неспівські кооперативні структури стали складатися фактично із квазі-кооперативів, нездатних до здійснення самостійної масштабної підприємницької діяльності, що спричинило низькі темпи зростання кооперації та, відповідно, її другорядне значення в централізованій плановій економіці.

В статъе освещаются мероприятия по восстановлению кооперативного предпринимательства в Украине в условиях нэповской модели хозяйствования. Раскрываются роль и значение финансово-кредитных рычагов в поддержке предпринимательской активности кооперативных структур. Показано, что их восстанавливаемый потенциал не получил адекватной реализации из-за постепенного отхода партийно-государственного руководства страны от принципов нэпа к его свертыванию.

1. *Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А.* [та ін.]. Історія кооперативного руху. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1995. – 412 с.
2. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху (Із праць Історично-філософської секції НТШ). – Нью-Йорк: ТУК[Т-во укр. кооперації], 1964. – 624 с.
3. *Внутренняя торговля СССР и ее регулирование в 1924/25 г.:* Материалы к XIV съезду РКП(б), сост. Экон. Упр. НКВнуторга. – М.: Изд. НКВнуторга СССР, 1925. – 226 с.
4. *Вопросы внутренней торговли на Украине:* Сб. второй. – [Б. м.]: Изд-во «Пролетарий», 1925. – 299 с.
5. *Деревянкин Т. И., Толстов Р. Д.* Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины) / Редколлегия: А. Н. Алымов, Ю. Н. Пахомов, Н. Н. Ермошенко (председатель) [и др.]. – К.: УкрНИИЭНТИ Госкомэкономики УССР, 1991. – 48 с.
6. *Кириллов И. А.* Финансирование колхозов // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 8. – С. 65-70.
7. *Кооперація на Україні в 1926-27 р.* // Статистика України. – Том I. – Вип. 3. – Серія XVI [Кооперативна статистика]. – № 166. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – XXXII + 126 с.
8. *Кредит и денежное обращение Украины* // Труды Госплана УССР. – Кн. VII. – Харьков: Изд. Укр. Госплана, 1925. – 151 с.
9. *Луцицкий О.* Система сельскохозяйственного кредита в 1926/27 опер. г. // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 2-3. – С. 107-115.
10. *Митропольский П. Ф.* Организация денежного оборота деревни // Кредит и хозяйство. – 1928. – № 6-7. – С. 16-19.
11. *Потребительская кооперация в народном хозяйстве СССР в 1923-24 хоз. г.* (Статистико-экономический обзор). – [Б. м.]: Изд. Центросоюза, 1925. – 259 с.
12. *Радянська торгівля УРСР:* Стат. довідник (1933-1936 рр.) / За ред. Асаткіна О. М. – К.: «Народне господарство та облік», 1936. – 383 с.
13. *Свищев Ф. И.* Основные моменты пятилетнего перспективного плана товарооборота // Хозяйство Украины. – 1927. – № 4-5. – С. 46-60.
14. *Сільськогосподарська кооперація: суть та проблеми розвитку в Україні* / П. Т. Каблук, В. П. Ситник, М. Й. Малік, О. В. Крисальний, Л. К. Безчасний [та ін.] / За ред. М. Й. Маліка. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 166 с.
15. *Сорокин П. А.* Социология революции. – М.: Изд-во РОССПЭН – Издат. дом «Территория будущего», 2005. – 704 с.
16. *Социалистическое строительство СССР:* Стат. ежегодник. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР – П/О Союзоргучет, 1995. – 690 с.
17. *Торговля Украины* (По биржевым данным за 1925-26 хоз. год). – Харьков, 1927. – 152 с. – (Всеукр. совет съездов бирж. торговли).
18. *Україна та її нові адміністративні райони:* Кишеньковий стат. довідник. – [Б. м.]: Вид-во «Господарство України», 1930. – 183 с.
19. *Україна:* Стат. щорічник. 1929. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – XXI с. + 399 с.
20. *Хинчук Л. М.* Центросоюз в условиях новой экономической политики. – М.: Изд. Всерос. центр. союза потребит. обществ, 1922. – 147 с.
21. *Хозяйственный механизм периода новой экономической политики* (По материалам 20-х годов): Сб. обзоров. – Москва, 1990. – 178 с. – (АН СССР. ИНИОН).
22. *Экономическая жизнь СССР.* Хроника событий и фактов. 1917-1965. – В 2 кн. – Кн. 1. – Изд. 2-е. – М.: «Сов. энциклопедия», 1967. – 440 с.
23. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 30. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 1229. – Арк. 28.

Одержано 17.08.2007.